

Den danske Eusebius

af J. L. Balling

Med denne overskrift sigtes til Hans Wandal (1624-75), teologisk professor og Sjællands biskop, forfatter af »Jus Regium« og leder af den danske enevældes første kongesalvning. Han har her i Samlingerne fornylig (1975) optrådt som en af hovedpersonerne i en kirkeretshistorisk artikel af Jørgen Stenbæk, og i nærværende bind udgives og kommenteres hans remonstration i konfessionsfrihedsspørgsmålet af Th. Lyby Christensen. Af ældre undersøgelser må nævnes Knud Fabricius' i hans bog om Kongeloven fra 1920.

Wandal betragtede med rette den indsats han øvede for det absolutte monarki med »Jus Regium«¹ som et pionérarbejde², og han har tydeligvis set det som opfyldelse af en akademisk embedspligt. Det fremgår ikke blot af at han gennemgik emnet i forelæsninger³, men også af den betydning han i sit værk tillægger universiteterne og den dér uddannede gejstlighed som organer for indprentning af den rette holdning til staten og dens guddommeligt indsatte leder⁴. Ikke for ingenting er værkets pædagogiske karakter, dets karakter af »dannelses tekst«, noget af det første der falder læseren i øjnene. Uanset hvad man ellers vil mene om det, er det et prægtigt florilegium af informerende tekster og ræsonnementer fra mange tider og steder, egnede til at bringe den danske latinlæsende offentlighed i forbindelse med en problematik, der både var årtusindgammel og dagsaktuel.

Alene af denne grund: at dette altså var måden hvorpå denne problematik blev bragt til dansk offentligheds kendskab af en dansker og med referens til dansk historie og samtid, i en situation hvor den var aktuel, alene derfor er Wandals værk værd at studere.

Dette er kun én, meget generel synsvinkel, der ikke egentlig har noget med værkets karakter af meningstilkendegivelse og debatindlæg at gøre. Interesserer vi os herfor, så er – som det bl.a. fremgår af de nævnte undersøgelser – mange specielle indfaldsvinkler mulige. Nogle af dem vil blive berørt i det følgende, men det som her forsøges, er snarere en skitse med sigte på tænkningens helhed som den foreligger i

»Jus regium« og i Salvningsbeskrivelsen⁵ – denne tænknings grundpræg, dens spændinger og dens tendenser; med andre ord: bemærkninger om noget af det som det efter mit skøn vilde være vigtigst at gå ind på i en mere udførlig analyse af Wandals monarkisme.

Dette sigte på helheden passer så at sige til Wandals egen markante interesse for enhed, således som den f.eks. viser sig i hans bestræbelse for at samle og ordne alt det der stemmer sammen som bevidnelse og bevis for hans tese – den hellige Skrift af begge pagter, kirkens historie, den profane historie, folkenes og naturens ret.

Ganske vist er det den bibelske bevidnelse der står i forgrunden som den afgørende, men det er tydeligt at Wandal ser det som en nødvendighed, ikke at lade den bibelske åbenbarings overensstemmelse med natur og fornuft stå som noget implicit men at gøre den udtrykkeligt indlysende. Alle tiders og steders »recta ratio« har ifølge Wandal set og hævdet ihvertfald noget væsentligt af hvad Skrften gør gældende som guddommelig vilje. Den vældige citatmosaik fra Bibel, filosofi, historie og jura skal tydeligvis stå som udtryk for alle former for ret indsigts enstemmige vidnesbyrd. Karakteristisk nok er det sjældent man hører om de hedenske tænkeres hedenskab som en hindring for deres indsigt i gudvillet menneskelig magtstruktur og samfundsmønster, og begrebet syndefaldssvækket fornuft dukker sjældent op. Det forsvar for det absolutte kongedømme, som Wandal vil føre for Guds, kongernes, religionens og fredens skyld i en fordærvet tid, hvor vidløse og forvorpne mennesker spiller med kongernes hoveder som børn med terninger⁶ og hvor kaos truer fra mange sider, den »kyklopiske« forvirring hvor (med et Euripides-citat) »ingen hører på noget fra nogen«⁷, dette forsvar kan, mener han åbenbart, ikke blive effektivt hvis ikke alt hvad Guds egen ordnende fornuft har frembragt i alle lande og tider, føres i marken og vises at udgøre et sammenhængende logos-univers af ret tænken og ret handlen.

Resultatet, som det foreligger på »Jus Regium«s godt 1100 sider og i den kortfattede salvningsbeskrivelse, er et åndsværk der dels rummer spændinger og modsigelser og dels bærer vidne om en energisk vilje til at skabe sammenhæng og til at bringe én sandhed for dagen. Med henblik på at demonstrere dette nærmere vil vi først forsøge at bryde ræsonnementet som det foreligger i de to værker, ned i to idékomplekser, hvis sammenfletning er mærkbar værkerne igennem og forlener dem med deres indre spænding, anderledes udtrykt: med de modsætninger som dels er uovervindelige fordi de ligger i »sagens natur«, dels

hidrører fra Wandals baggrund, åndstype og arbejdsmåde. Dette komplekspar vil vi skitsere således:

På den ene side står en ide om kongedømmet, i hvilken dets karakter af direkte og uproblematisk manifestation af den fornuftige verdensorden og den guddommelige ordnings- og frelsesvilje er fremherskende. Den monarkiske hersker er udtryk for og formidler af Guds egen opholdende og ordnende handling i natur og historie. Ligesom Gud er monark, er hans skabning monarkisk organiseret. Det viser dyreverden, stjernehimmel og englesamfund såvel som den menneskelige lilleverden af sjæl og legeme og den menneskelige familie, og fornuften selv foreskriver indordningen under én som princip for menneskeligt samliv⁸. Gud har da også fra begyndelsen gjort det monarkiske herskerembede til en ligeså fundamental menneskelig ordening som ægteskab og præstedømme⁹. Hans indstiftelse af Israels kongedømme er egentlig blot en forlængelse af denne ur-ordning: Adam, patriarkerne, Moses og dommerne er fuldgyltige fortilfælde af Sauls og Davids monarki, og i den Ny Pagts tid har dette monarki levet videre på ubrudt vis. Som udtryk for Guds skabelsesordening har monarkerne været og er de fremdeles Guds stedfortrædere, hans billeder på jorden, forvaltere af Guds og naturens lov og ubundne af alle menneskelige love. Deres regering »per Filium Dei, æternam sapientiam« er en formidling af Guds egen retfærdighed¹⁰. Ikke for intet kaldes kongerne selv guder, hvem Gud har gjort til »divinitatis suæ ... participes«¹¹. Som Herrens salvede besidder kongerne ikke bare i almindelighed visdommens ånd¹² men er indtrådt i et særligt og enestående »arcanum commercium« med Ham¹³. Følgerigtigt nok er derfor den monarkisk regerede »Res publica« den overordnede organisation af menneskeligt samliv¹⁴; ikke blot skal i almindelighed ingen kunne undfly kongen, hvis magt skal være kendelig helt ind i hjertets skjulte tanker¹⁵, men også kirken skal være ham underlagt; kongen er præsternes herre så sandt som de er statsborgere¹⁶, og han er den der i sin egenskab af eneste lovgiver giver kirkeforsamlingernes beslutninger bindende kraft¹⁷, organiserer religionsudøvelsen og afgør trosstridigheder¹⁸.

Dette idékompleks' helhed og elementer har Wandal udledt af Bibelen, af antik, middelalderlig og moderne statsteori, romerret og stats- og kirkehistorie. Herunder er det værd at bemærke hans bestræbelse for at godtgøre de fortidige vidnesbyrds absolutte éntydighed¹⁹. Præmisset er tydeligvis det, at – i medfør af det absolutte monarkis

karakter af ur-ordning – alle historiske perioder nødvendigvis må bære vidne om dette monarkis faktum såvel som dets legitimitet. Intet under derfor, at Wandals omgang med historien til tider er ikke så lidt hårdhændet. Således f.eks. hans brug af Ambrosius af Milano, af pavehistorien, af universitetshistorien og af ældre dansk historie²⁰. Brugt således tydeliggør historien den oprindelige ordning, den problematiserer den ikke, og den bringer intet nyt. Den er – med et udtryk Wandal bruger i anden forbindelse – en videregivelse af en »thesaurus«²¹.

På den anden side finder vi et tankekompleks, bygget op omkring ideen om det absolutte monarki som Guds remedium mod syndefaldets virkninger i menneskeligt samliv²² og om dette herskerembede som noget der selv bestandig er truet af synd og af den djævelske perversion som tyranniet er. Det ligger Wandal stærkt på sinde at demonstrere ud fra skriften, at personlig svigten og tyrannisk misbrug ikke indebærer nogen antastelse af embedets absolutte beføjelser, dets frihed fra menneskelig kontrol²³, ligesom henvisninger til Guds straf over tyrannerne udgør et af de hyppigste omkvæd i »Jus Regium«, og i Salvningsbeskrivelsen ramsaltede profetцитater optræder sammen med stærke tilkendegivelser af kongens særlige samkvem med Gud og hans stilling som formidler af Guds retfærdighed. Til dette forhold svarer, at Wandal ikke sjældent dvæler ved nødvendigheden af en ud fra Guds lov orienteret profetisk-præstelig påmindelses- og advarselsvirksomhed over for herskeren²⁴ og regner med muligheden af at denne kritik kan føre til martyriet – som også venter den undersåt der nægter lydighed mod befalinger der strider mod Guds lov. Endelig må i denne sammenhæng mindes om de grænser, Wandal trækker for den kongelige kirkeregering²⁵.

Stiller vi også for dette kompleks' vedkommende spørgsmålet om hvorfra Wandal henter sit stof, må svaret naturligt nok lyde: fra Bibelen og fra den lutherske regiments-tradition. At det kun i ringe omfang hentes fra den efterbibelske historie, er værd at holde sig i erindring, ligesom det fortjener opmærksomhed, at den bibelske historie, når Wandal betragter den i lys af de lige nævnte ideer, får et lidt mere problematisk præg end når den figurerer i den tidligere behandlede sammenhæng. Historien er ganske vist for Wandal aldrig det numinøse mørke som den kan være for Luther; han er principielt overbevist om sin evne til at forstå alt hvad der er hændt, men idéen om tyrannen som Guds fra al menneskelig kontrol legitimt løste redskab vil det vistnok ikke være for dristigt at se som noget der rummer begyndelsen

til en anfægtelse for ham. En sådan formodning – der nødvendigvis må være lidt floromvunden når talen er om en selvbevidst doktrinær som Wandal – opmuntres man til gennem hans tydelige ubehag ved det konkrete billede af den fremtidige konges despotiske handlinger, som profeten Samuel foreholder folket i 1.Sam.kap. 8²⁶. Han hverken kan eller vil vælge den udvej at gøre sådanne rettigheder til udtryk for noget andet end Guds klare vilje – de er ikke for ham et problematisk led af en kun delvis gennemskuelig historisk proces – men han gør hvad han kan for at bøje tankegangen hen i retning af det mindre anfægtende, navnlig ved at tale om de skildrede rettigheder som noget der i første række udgør en nødret²⁷.

Vor betragtning af nogle fundamentale spændinger i Wandals værk munder således ud i et forhold, vi hidtil har ladet uomtalt, men som hører til i sammenhængen, nemlig den flimrende sameksistens værket igennem af på den ene side principiel hævde af kongelig frihed til at gribe herskende og formende ind i folkets liv, på den anden side praktisk understregning af undersåtternes traditionelle rettigheder²⁸.

Dette samspil har vel noget at gøre med den konkrete suverænitets-teoretiske tradition fra Bodin og Grotius, såvel som med den hos Wandal bestandig opdukkende professorale og gejstlige standsinteresse²⁹. Men især er det et udslag af samme spænding som den vi betragtede ovenfor. Måske skal man her ikke mindst interessere sig for det forhold, at den bibelske åbenbaring som legitimerer begge spændingens elementer, er en beretning om et folks historie. Når Bibelen ifølge Wandal skal følge kongen overalt og være hans »Kirkebog ... Vandrebog ... Huusbog ... Krigs-Ordinantz ... Lowbog og Recess ... Guds egen Handfæstning offver Kongen ... en viss Regel og Rættesnor/hvor effter Kongen haffver alle sine Kongelige actioner og forrætninger at regulere og rætte«³⁰, så kan der heri formodes også at ligge et krav om at kongen i sin konkrete omgang med folket skal lade sig lede af det mønster for konkret menneskeligt samliv som Israels folk har formet sig gennem sin historie og – per analogi – af det mønster kongens eget »Gudsfolk« har levet i. Wandal taler ikke således, og hans interesse for fortidige såvel som nutidige »korporationer«s selvstændighed gælder overvejende kirke og universitet; men når han under sine overvejelser over kongens forhold til ejendomsretten understreger nødretsprincippet så stærkt, og når han implicit stiller familien så centralt, at det efter hans mening ligefrem vilde have gjort det tvivlsomt om Gud havde villet en monarkisk statsmagt hvis Han havde skabt mere end ét første menneske³¹, ligger det ikke fjernt at

drage analogislutninger til andre former for »korporativt egetliv« og at se det hele i lyset af den bibelske åbenbarings særlige form.

Hvordan det end måtte forholde sig hermed, så giver de spørgsmål vi lige har berørt, naturligt anledning til en digression angående Knud Fabricius' udlægning af Wandal³². Fabricius etablerer en modsætning mellem p.d.e.s. Kongelovens (og visse moderate monarkisters) eftertryk på stændernes overgivelse af arve- og enevoldsmagten til Frederik III – hvortil så svarer en beskrivelse af Guds handling som en middelbar – og p.d.a.s. Wandals teokratiske konception, hvor eftertrykket ligger på tanken om Gud som den der umiddelbart forlener kongen med hans absolutte autoritet. Denne sondring bliver nemt misvisende hvis den ikke suppleres med – for det første – et henblik på genrens krav: Kongeloven er intet teologisk dokument, og »Jus regium« ikke noget juridisk. For det andet: Bortset fra de elementer af teokrati der faktisk ligger i loven, lod Schumacher ved sin planlægning af Kristian V's salvning loven indgå i en ekstremt teokratisk sammenhæng³³. Men sidst og vigtigst: Når Wandal i »Jus regium« hævder kongemagtens umiddelbarhed til Gud og bl.a. polemiserer mod visse statstænkeres mediatisering af Guds indsættelse af kongerne³⁴, falder det ham ikke ind at benægte, at Gud handler gennem menneskelige redskaber; sådan er den hellige historie forløbet – ofte på anfægtende tvetydig måde tør man måske tilføje, og sådan er også den efterbibelske historie forløbet, lige til 1660³⁵. Nej, det han benægter er, at den absolutte kongemagt skulde være udsprunget middelbart af den sociale menneskenatur som Gud har skabt, at med andre ord kun dén er umiddelbart indstiftet. Distinktionen er vigtig af mange grunde, deriblandt den i vor sammenhæng relevante, at først hvis en tankegang som den sidstomtalte kunde konstateres i Kongeloven, vilde der være mening i at tale om en dybtgående forskel mellem den og den Wandalske absolutisme. Hermed skal ikke være bestridt, at der kan bestå en forskel, men nok at en sammenligning vil føre til at kalde loven realistisk og Wandal virkelighedsfjern; thi uden at gå ind på alle de overvejelser, der vilde være nødvendige ved en egentlig analyse af det problem Wandal rejser, tør man hævde, at netop hans energiske, næsten liden-skabelige tale om den suveræne monarks etablering og magtudfoldelse som noget, der – uanset alt hvad der kan siges om menneskelige redskaber – er udtryk for en handlende Guds nærvær, netop den har i en kultursituation som den danske i 1660'erne været virkelighedsnær tale, thi kun således kunde i denne situation suverænitetens aprioriske karakter komme til sin ret.

Hermed kommer vi imidlertid i farlig nærhed af det mondæne kæteri, at politiske tænkere er folk der vælger tænkemåde efter en politisk og socio-økonomisk situations behov. Bl.a. derfor vender vi tilbage til spørgsmålet om modsætningerne i den Wandalske fremstilling af det absolutte kongedømmes teori og praksis, med henblik på skitse-
ring af en slags helheds-signalement.

Udgangspunktet for et sådant må være erkendelsen af, at modsætningerne er – eller i sig gemmer – »klassiske« modsætninger, således at forstå, at de har givet sig til kende som »evige ledsagere« i al kristen samfunds- og statstænkning ihvertfald siden Eusebs og Augustins dage, og at de som sådanne ikke i egentlig forstand lader sig ophæve. Spørgsmålet er derfor hvordan en kristen tænker omgås med dem. Hvad Wandal angår, kan det nu for det første være tvivlsomt, hvor meget han selv erkender af dem eller interesserer sig for dem: læsningen af »Jus regium« giver ikke sjældent indtryk af at forfatterens formål er nået når kongedømmets herlighed er demonstreret ved kompilation af et antal autoriteter. For det andet er det tvivlsomt, hvor frugtbart det er at opholde sig ved de ræsonnementer der kan siges at tilstræbe en udligning af modsætninger: således distinktionen mellem kongens hellige embede og hans skrøbelige og syndige person³⁶; den mellem det der er kongelig ret, udtrykt i 1.Sam.8 og det der er kongelig pligt, udtrykt i 5.Mos.17³⁷; den mellem kongelige og præstelige beføjelser i kirken³⁸ og den distinktion der kan ligge i at de Wandalske skildringer af de særlige kongelige gaver kun gælder bibelske og kristne herskere og er kombineret med henvisning til kongelige forpligtelser i pagten med Gud. Ganske vist er de langt fra uinteressante, hverken i sig selv eller betragtet som vidnesbyrd om forfatterens vilje til enhed og sammenhæng; men de er i sig selv ikke uproblematisk, og navnlig rummer de intet virkeligt svar på det spørgsmål, der til syvende og sidst må interessere fortolkeren mest, nemlig dette: hvor ligger forfatterens skat og hans hjerte? Anderledes udtrykt: hvor ligger hovedvægten og i hvilken retning går den centrale tendens i konceptionen?

Under besvarelsen af dette spørgsmål må man – netop fordi der er tale om en forfatter hvis klare pædagogiske formål er at formidle det han forstår som den ortodokse standardtradition så bredt som muligt – regne med en risiko for at drage for vidtgående slutninger under jagten på det særkende. Ikke desto mindre forekommer det mig, at svaret må gå i retning af at placere Wandal i den – stikordsmæssigt udtrykt – »eusebianske« lejr frem for i den »augustinske«. Stikordene

skal selvsagt ikke strabadseres for stærkt; de bør også suppleres med yderligere to: »humanistisk« og »luthersk«; men de kan gøre tjeneste som fingerpeg. Wandals interesse for det senantike kristne kejserdømme og for den hellenistiske statsteori som er indoptaget i dets ideologi³⁹, går som en rød tråd gennem »Jus regium« og har også konsekvenser i Salvningsbeskrivelsen. Den tillidsfulde sammentænkning af herskermagten med Logosordenen i natur og historie, som er karakteristisk for den senantike kejser- og rigsideologi, baner sig også hos Wandal vej over for de hindringer, som den augustinske afmytologiserende skepsis og den lutherske regimentslære udgør. Til støtte for denne påstand, som sammenfattende kan kaldes en påstand om, at Wandal dementerer sine egne ord om herredømmet som et »remedium«, kan bl.a. følgende momenter tjene: For det første lader Wandal, når det kommer til stykket, den kritiske funktion han tillægger præsteskabet i forhold til kongen, vige ud i harmløse almindeligheder⁴⁰ eller berører den ligefrem dens *raison d'être* gennem »arcanum commercium«-læren o.a. Endvidere går han ikke blot i henseende til »arcanum commercium« langt ud over hvad luthersk tradition synes at kunne bære, men han bevæger sig i sin konkrete beskrivelse af kongen som Kristusefterfølger⁴¹ i en verden som Luther, og bag ham Augustin, ikke færdedes i. Og endelig bliver hans forsøg på renlige lutherske distinktioner mellem kongens rolle i kirken og præstens mildt sagt problematiseret, ikke bare af de momenter som allerede er nævnt, men af den interessante brug der, når talen er om den kongelige ret til at afgøre trosstridigheder, gøres af det protestantiske individs ret til at danne sig selv en mening ud fra Bibelen⁴². Man kunde sige, at Wandal ved at kombinere på denne måde skaber mulighed for at lade den »kritiske funktion« over for kongen udgå fra Guds lov selv igennem den som Guds-vikar placerede konge selv – med andre ord: han er på nippet til at tale som katolikkerne taler om paven. Han er, sammenfattende sagt, ikke langt fra en tendens til at gøre riget til en slags kirke.

Ud fra overvejelser som disse kan der nok også siges at falde yderligere lys over Wandals praktiske »konstitutionalisme«, for så vidt som den Wandalske konges patriarkalsk-pædagogiske pleje af en gradueret organisme af stænder med standsrettigheder får en vigtig pointe ved at ses på baggrund af den vidtgående ophævelse af toregimentbetragtningen som vi har konstateret. Men dette skal kun antydes her⁴³.

Således som vi her har forstået Wandals teologisk-politiske synsmå-

de giver den – dette være antydnet til afslutning – stof til overvejelse i forbindelse med det ihvertfald siden Ernst Troeltsch's dage aktuelle spørgsmål om periodiseringen af europæisk kirke- og kristendomshistorie. Er vor forståelse af ham rigtig, så er det der forbinder ham med den antikke og middelalderlige⁴⁴ fortid vigtigere end det, der adskiller ham fra den. I sine hjertesager hører han hjemme i det gamle Europa, og de træk af nyhed, som er ført ind i europæisk idéhistorie af Luther på den ene side og den sækulariserende politiske tænkning på den anden er – for så vidt som de er repræsenterede hos ham – blevet bragt i tjeneste for en anden måde at tænke over religion og samfund på. Dette præg gør ikke Wandal til noget enestående i det 17. århundrede – tværtimod er han netop interessant ved at bekræfte og akcentuere væsentlige træk i denne tidsalders profil og ved derigennem at stimulere til fornyet eftertanke over hvor vort fags afgørende periodeskel skal sættes. Men dette står – som tyskerne siger – på et andet blad.

1. Jo. Wandalinus: *Juris regii ἀνυπερθέτου et solutissimi, cum potestate summa, nulli, nisi Deo soli, obnoxia, regibus Christianis, e juris divini Pandectis V. et N. Testam., atque Ecclesiae utriusque, Judaicæ juxta ac Christianæ, praxi et testimoniis luculenter asserti [libri sex]*, Kbh. 1663-72. (Herefter i noteapp.: JR med sidetal).
2. JR 116
3. Knud Fabricius: *Kongeloven*, Kbh. 1920, genoptr. 1971, s. 278.
4. JR 6, 111, 115, 557-59, 1057.
5. Joh. Wandal: *Den Stormægt. og Høyb. Arffve-Konnings og Monarchs Her Christidan den Femtes kongelige Salvings, som udi Frederichsborgs Slotz-Kircke bleff høytideligen holden d. 7. Junii 1671, sandfærdige Beskriffvelse. Efter Kongl. befaling forfattet*. Kbh. 1671. Upagineret. (Herefter i noteapp.: SB)
6. Wandal er værket igenem stærkt optaget af den engelske revolution, særlig Karl I's henrettelse; og Jakob I er en af hans yndlingsforfattere.
7. JR 882, jfr. JR 940.
8. JR 199f, 459-61, 463.
9. JR 160-61.
10. JR 586-87.
11. JR 191. SB (upag.): »Det er jo ... Guds egen høye Guddommelige Væsens/Magtes og Herredømmes character, og rette Billede/som hand selff haffver indgraffvet/eller udtryckt paa disse Jordiske Herrers Personer«.
12. JR 587.
13. Wandals redegørelse for denne særlige kongelige udrustning gives navnlig i kap. 6 af 2. bog af JR samt i salvningsforklaringstalen i SB. Salvningen er den handling, hvorved Gud – uanset om der foretages en rituel »ydre« indvielse eller ej – indgår i en særlig pagt med den israelitiske eller den kristne konge (men også Kyros og kongen af Tyrus var Herrens salvede ved »unctio interna«, JR 174 og SB), påtrykker dem »divinæ creationis ... character«, JR 176, og skænker dem særlige gaver: »dona singularia & heroica«, JR 177, så at de »in judiciis verum miris modis reperiant«, JR 178. Om Gud hedder det, at han »Regio operi ... aliquid sui intime

impressit ac communicavit, ita ut in Regibus divina aliqua ad regnandum virtus animadvertatur, ut pars divinæ in regno imaginis«, JR 179. Kongelykken, særlig i krig, forbinder Gud med kongerne, »immo hos illi proxime, commercio quodam arcano, et familiaritate intima, adjungit«, JR 658. – SB: »da holder den Salvende Gud een sær/synderlig og lønlig correspondentz og Samqvem med sine Salvende Konger/og ved dette Forbund paatager sig det Embede/at være deres rette Skytzherr/stedse bærendes en særdeles stor omhyggelighed for dennem/til deres beskiermelse/og til deres Gierningers lycksaliggjørelse«. »Ja denne Salving tilføyer Kongerne den same nytte/som den Besegling tilføyede de Guds tienere/hvilcke aff den store Engel med den lefvende Guds Indsegle i deres pander blefve beseglede/og der ved befriede baade fra de fire skadelige Vær/fra de fire Jordens hiørner/og fra Græshoppernes plage/hvor om i Aabenbaringens Bog formeldes«. – Jeg tilføjer, at en orientering, i hvilken også Wandal omtales, om protestantisk herskerindvielse gives i Hans Liermann: Untersuchungen zum Sakralrecht des protestantischen Herrschers, i: Zs.d. Savigny-Stiftung f. Rechtsgesch., Kan. Abt. 30, 1941, s. 311-83 (genoptrykt i samme forfatters *Der Jurist und die Kirche*, Mch.1973).

14. Se f.eks. JR 512.
15. JR 126, 710-11.
16. JR 679, JR 684: »Enim vero vinculum societatis humanæ, qvo cives omnes Magistratui devinciuntur, per transitum ad statum Ecclesiasticum solvi haudquaquam potest«. Middelalderstuderende vil her mindes om pave Gregor VII's analoge argumentation for det modsatte synspunkt: »Nunquid sunt hic reges excepti, aut non sunt de ovibus, quas filius Dei beato Petro commisit?« (Registrum ed. Caspar, s. 548).
17. JR 588.
18. JR 515, 525.
19. JR 421: »ad Ecclesiam Dei in Nov.Test. oculos animosqve convertimus, pari modo ostensuri, hanc qvoqve inde ab humanæ Christi Servatoris nativitate, ad hæc usqve tempora, continua serie, imperio Monarchico, etiam de jure divino, fuisse subjectam«. Jfr. JR 452: »satis constat, qvænam Christianæ Ecclesiæ, per omnia fere secula, concors sententia & praxis extiterit«.
20. Ambrosius: JR 753-54. Pavehistorien: JR 451. Universitetshistorien: JR 563. Ældre dansk historie: JR 1099 (om arvekongedømmet).
21. JR 1109.
22. JR 161, 276.
23. JR 330 hedder det om det israelitiske nordrige: »qvamvis enim tales Reges habuerit, qvales modo descripsimus: tamen eosdem Reges ... potestatem summam, nullisqve legibus humanis limitatam obtinuisse, ipsa historia sacra luculenter docet«. Jfr. JR 368: »Enimvero ex facto Regis alicujus ignavi & socordis ad ipsum jus regium demonstrandum nulla idonea consequentia duci potest«.
24. JR 477, 1108. Hertil må føjes de hyppigt forekommende krasse profetцитater og henvisninger til Guds lov som dom over kongelig synd og til kongens begrænsning som dødeligt menneske blandt medkristne. Se SB, hvor der på de hårde bibelsteder Ezek. 28:2.7.8 og Dan.5:20f. følger denne formaning: »... kongerne maae ihukomme efter Psalmistens Asaphs erindring/at om end skønt de ere Guder/og den Allershøyeses Sønner/saa skulle de dog døe ligesom andre Mennsker: thi baade ere Kongerne og deres Undersaatter af een Gud tilsammen skabte/ja udaff et blod/og de haffve alle een Gud og Fader tilsammen/som er deres fellis HERre udi Himme-

len. De ere jo ogsaa samptligen igienløste aff Christo, og ere derfor tilige Naadens og Salighedens medarffvinger«. Jfr. »Hans hierte maae ey ophøyes ofver disse sine Brødre/enten med u=rætfærdighed og ofvervold at undertrykke dem/eller med for svare tynger og ulidelige contributioner dennem at plage og ruinere, at den klage skal icke føres ofver hannem/som Propheten Zophonias fører ofver Jerusalems Førster/at de vare brølende Løwer/og aften=Ulffve/som lode icke eet been bliffve til Ofvers«.

25. Se note 38.
26. Diskussionen af dette sted fylder så godt som hele 1. bog af JR.
27. Se f.eks. JR 76-77 og 255; jfr. JR 311, 674-75; men også JR 672: kongen alene dømmer om nødvendigheden.
28. Se f.eks. JR 242 (om »hierarkierne«), 254-55, 613: »ad officium ejus spectat, tam Nobiles, sive natos, sive factos, quam alios regni Ordines, fovere ac tueri, singulisque jura & privilegia, quæ ipsis laudabili gentium instituto debentur, permittere & conservare«, 1107: »Præcipua Principum cura versari debet in eo, ut *Jura Majestatis* divinitus sibi concessa ... caute, circumspecte, & moderate exerceant«. Jfr. også JR 609 om de gudgivne standsforskelle og JR 611 om sammenhængen mellem adel og dyd.
29. Dette moment optræder på steder som JR 265 (hvor de økonomiske standsinteresser ikke uden let komisk virkning bringes på bane i direkte forlængelse af et Isidorci-tat om kongens almene forpligtelser over for den kirke han har fået betroet), 560-61 og 691.
30. SB. – Udtrykket »Guds Handfestning« forekommer iøvrigt også JR 252 (om 5.Mos.17) – så vidt jeg husker det eneste sted i værket hvor Wandal griber til et dansk udtryk for at klargøre sin mening.
31. JR 461: »Profecto si plures homines simul Deus e terra produxisset, omnes illi æqualiter suæ posteritatis fuissent Principes, unde merito dubitari posset, an Deo regimen unius placeret«.
32. Fabricius: Kongeloven s. 309f.
33. Se SB med dens skildring af Schumachers nedlæggelse af salvebuddike og Kongelov på altret og af lovens oplæsning midt i den liturgiske sammenhæng.
34. JR 152, 160-61.
35. JR 112f, 166, 498: »Quanquam enim Deus in tanta potestate certæ personæ conferenda aliquando utatur populo aut Optimatibus regni, ut instrumentis, tamen hoc non impedit, quin Deus maneat illius potestatis causa efficiens Principalis, & quidem proxima ac immediata, & sola etiam, nullamque sociam agnoscens«, 1104-05.
36. Se note 23.
37. Se f.eks. JR 305.
38. JR. 518, 545; jfr. JR 515, 517, 379.
39. Om de hellenistiske statsteoretikere (anvendt f.eks. JR 458, 514) og om den senantiske kristne monarkismes slægtskab med dem: se Francis Dvornik: *Early Christian and Byzantine Political-Philosophy*, Wash.D.C. 1966, kap. 5 og 10.
40. I passager som JR 546 og 749-52 klausuleres den kritiske funktion både direkte og indirekte så stærkt, at det er tvivlsomt hvor megen praktisk realitet der er tilbage i den. – Det må iøvrigt betænkes, at Wandals egen, af Lyby Christensen i nærværende bind udgivne og behandlede remonstration retter sig mod et kollegieforslag og ikke mod en fuldbyrdet regeringshandling. – Til Lyby Christensens artikel, som jeg skylder forfatteren tak for at have ladet mig læse i manuskript, kan tilføjes den

oplysning, at Wandal under selve salvningshøjtideligheden 1671 – altså netop da sagen var aktuel – fandt anledning til at ytre følgende: »Een Christen Konge/som Guds statholder/maae ey lide eller fordrage sin Principals og himmelske ofverherres fiender og u=venner i sine Riger og Lande« (SB).

41. Salvnings- og insignieforklaringstalerne i SB rummer adskillige vidnesbyrd om denne sløring af regimentslæren: »Ja som Salve=Olien tiener til at læge det som er saargiort/saa er E.M. nu salved med Herrens egen Olie/og med hans gode H. Aand/til at blifve een Medicus og Læge for Guds Folck/til at helbrede sine Under-saatters bræck og saar/og dennem at hielpe/trøste og glæde: hvorføre ogsaa Proph. Esaias siger/at HErren haffver salved sin Konge Christum til at forbinde dem/som haffve sønderknusede hierter/og til at skicke de bedrøffvede i Zion glædsens Olie for sorg: og Apostlen Petrus siger/at der Gud haffde salved JEsu med den hellig Aand og Krafft/da drog hand omkring og gjorde vel/og helbredede alle etc.«; jfr. ordene om Kristi indvielse af kongens krone ved sin forsmædelige tornekrone og af kongens scepter ved sit »foragtelige Rør=Scepter«, og ikke mindst følgende passus om tronen: »Denne Throne haabe og formode vij at skal stedse bliffve een Naades Throne/som Guds egen Mayestetiske Throne aff Apostelen saaledes kaldes; ja een Naadestool aff Gud fremsat/som Paulus taler: effter som een Christen Konge bør at effterfølge den himmelske Konges exempel udi naade og miskundhed«.
42. JR 525, 527.
43. Bemærkningerne i dette og det forudgående afsnit tilsigter selvsagt ikke nogen præcisere historisk »placering« af Wandal som teolog og samfundstænker. En sådan vilde bl.a. kræve en betragtning af hans forhold til sine ortodokse samtidige og af disses forhold til traditionen. W's omgang med f.eks. regimentslæren hævdes m.a.o. ikke at være original, eller uoriginal.
44. I forbigående kan den tankevækkende kendsgerning noteres, at Wandal JR 265-67 bringer et langt citat fra en af den arkaiske middelaldertæknings klassiske tekster, den pseudo-cyprianske De XII Abusivis Sæculi's afsnit om Rex iniquus med den berømte påpegning af sammenhæng mellem dårligt vejr og uretfærdige konger.